

Research in Curriculum Planning

Vol 9.No 6 (continus 33)

Summer 2012

Investigating Progressive Citizenship Education Approach in Social Studies Textbooks in Iranian Middle Schools

Abbas Gholtash, Hossein Fayazbakhsh, Parisa Farokhinejad, Sedigheh Mohammadjani

¹Assistant Professor of Educational Sciences, Marvdasht Branch, Azad University, Marvdasht, Iran

Assistant Professor of Educational Sciences, Dehdasht Branch, Azad²University, Dehdasht, Iran.

³Instructor, Kerman Branch, Payam-e-Nour University, Keraman, Iran

⁴Instructor, Abadeh Branch, Payam-e-Nour University, Abadeh, Iran

Abstract

Progressive citizenship education approach is one of the approaches that emphasize on the preperation of oppartunities to achieve potentials for active participation in social life. The main purpose of this research was to study progressive citizenship education approach in social studies textbooks in middle school. In this research, the library and documents were used to study and clarify the progressive citizenship education approach. Also content analysis was used to analyze social studies curriculum in middle school. Statistical samples of content analysis are social studies textbooks taught in middle school. Data collection instruments included lists of content analysis of textbooks. The data were collected by preparing content lists following a thourpugh investigation of theoretical principles and related legal issues. The validity was confirmed by 10 experts. The analysis unit was the sentences of textbooks. Content analysis of the textbooks showed different levels of attention to citizenship rights in different grades in middle school: 20.04% in social studies in the first grade; 22% in the second grade and 20.14% in the third grade.

Key Words: Citizenship Education, Progressive Citizenship Education Approach, Social Studies Textbooks, Middle School

پژوهش در برنامه‌ریزی درسی

سال نهم، دوره دوم، شماره ۶ (پیاپی ۳۳)

تابستان ۱۳۹۱

میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت گرا در کتب درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی ایران

عباس قلتاش^{*}، حسین فیاض بخش، پریسا فرخی نژاد، صدیقه محمدجانی

^۱استادیار علوم تربیتی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران

^۲استادیار گروه علوم تربیتی، واحد دهدشت، دانشگاه آزاد اسلامی، دهدشت، ایران

^۳مربی گروه علوم تربیتی، واحد کرمان، دانشگاه پیام نور، کرمان، ایران

^۴مربی گروه علوم تربیتی، واحد شیراز، دانشگاه پیام نور، فارس، ایران

چکیده

تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا یکی از رویکردهای تربیت شهروندی است که بر تدارک فرصت‌ها جهت کسب و ارتقای پتانسیل‌های مشارکت فعال در زندگی اجتماعی تأکید دارد. این پژوهش با هدف بررسی میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت‌گرا در کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی ایران انجام شده است. در این پژوهش مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای جهت مشخص نمودن مؤلفه‌های تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا و از روش تحلیل محتوا به منظور بررسی و تحلیل کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی مورد استفاده قرار گرفته است. جامعه آماری این تحقیق در بخش تحلیل محتوا، کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی است که کل جامعه، برای مطالعه انتخاب شده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، سیاهه‌های تحلیل محتوای کتب درسی است که پس از مطالعه مبانی نظری و بسترهای قانونی و بر اساس طرح پیشنهادی، تهیه و تدوین و روایی آن توسط متخصصان علوم تربیتی و جامعه‌شناسی تعیین شده است. واحد تحلیل، جملات مندرج در متن کتب درسی است. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش در بخش تحلیل محتوا عبارت است از اینکه به تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا در مجموع در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به میزان ۲۰/۰۴ درصد در پایه اول راهنمایی، ۲۲ درصد در پایه دوم راهنمایی، ۲۰/۱۴ درصد در پایه سوم راهنمایی، توجه شده است که نشان از عدم توجه کافی و شایسته به مولفه‌های تربیت شهروند پیشرفت‌گرا در کتب درسی مذکور دارد.

واژگان کلیدی: تربیت شهروندی، رویکرد تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا، کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی، دوره راهنمایی

میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت گرا در .../۵۹

مقدمه

ایران و کمبود تحقیقات لازم در این حوزه، پژوهش حاضر به بررسی میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتب درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی ایران پرداخته است تا ضمن اینکه از جنبه نظری ابعاد و مؤلفه‌های رویکرد پیشرفت گرای تربیت شهروندی را مورد بررسی قرار دهد، کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی را - که منبع تجارب و فرصت‌های یادگیری دانش‌آموزان است - از جهت به کارگیری مؤلفه‌های رویکرد تربیت شهروندی پیشرفت گرا تحلیل کند.

در حوزه پژوهش می‌توان به چند تحقیق اخیر اشاره نمود. از جمله در مطالعه‌ای که از ۲۸ کشور جهان با هدف بررسی میزان آگاهی دانش‌آموزان از وظایف شهروندی و نگرانی برای اشتغال اجتماعی و سیاسی صورت گرفت، مشخص شد که دانش‌آموزان دوره راهنمایی از سرگرمی‌ها و آگاهی‌های شهروندی بسیار پایینی برخوردارند. دستاورد مهم دیگر این پژوهش آن بود که تربیت شهروندی حاوی مؤلفه‌ها و مسائل ویژه و مهمی است که باید مورد مطالعه عمیق قرار گیرد (Turney-Purta and schwill, 2003). مطالعات بسیاری نیز در راستای ویژگی‌های شهروند خوب انجام شده است که از جمله می‌توان به مطالعه براون در کانادا (Brown, 1997)، لی در آسیا (Lee, 1999) و فتحی در ایران (Fathi Vajargah, 2001) اشاره نمود.

برخی از پژوهشگران به مطالعات کیفی در زمینه تربیت شهروندی تمایل نشان داده‌اند. برای مثال، لیستر و همکاران (Osler & Starkey, 2003)، اسلر و استارکی (Osler & Starkey, 2003) با مطالعه کیفی به بررسی دیدگاه نوجوانان و جوانان به مشارکت در مسائل اجتماعی و سیاسی، شرکت در انتخابات و پیشرفت گرای‌های سیاسی آینده اشاره نموده‌اند. لیستر و همکاران، ادراک دانش‌آموزان از شهروندی و جایگاه خود به عنوان شهروندی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. اسلر و استارکی به چالش‌های نبود یا کمبود مدل‌های تدریس شهروندی اشاره نموده‌اند. به هر حال مطالعات فوق، حاکی از اعلام آمادگی دانش‌آموزان برای پیشرفت گرای‌ها و همکاری در سطح ملی (برای مثال دفاع از حقوق مهاجران و پناهندگان) و بین المللی (مانند جمع‌آوری پول برای قربانیان زلزله در یک نقطه از جهان)

تربیت شهروندی (Citizenship Education) مقوله‌ای است که در دهه‌های اخیر مورد توجه بسیاری از مجامع علمی و پژوهشی در جهان قرار گرفته است و به یکی از پربرترین عرصه‌های پژوهشی در نظام‌های تعلیم و تربیت تبدیل شده است (یارمحمدیان و همکاران، ۱۳۸۷). این عرصه وسیع در بر گیرنده گستره از دیدگاه‌های فلسفی، ایدئولوژیکی و سیاسی و نیز رویکردهای تعلیمی و تربیتی است (Turney-Purta and et al, 2001, Schugurnesky and Pimyrs, 2003).

تربیت شهروندی، تدارک فرصت‌هایی برای اشتغال دانش‌آموزان در تجارب معنادار یادگیری است. به گونه‌ای که به تسهیل رشد آنها به عنوان افراد متعهد و پیشرفت گرای اجتماعی و سیاسی بینجامد (Homana and et al, 2006). بر این اساس تربیت شهروندی نگاه ویژه‌ای به یادگیری دانش و توانش و نگرش‌هایی دارد که فرد را در تعامل مؤثر و مطلوب با افراد دیگر و دولت یاری می‌رساند. تربیت شهروندی جهت گیری‌ها یا رویکردهای مختلفی را شامل می‌شود که می‌توان آنها به دو دسته کلی رویکردهای محافظه کارانه (Conservative approach) و پیشرفت گرا (Progressive approach) تقسیم نمود. به عبارت دیگر، تربیت شهروندی می‌تواند به عنوان ابزاری برای حفظ و مراقبت از وضع موجود (محافظه کارانه) یا برای توانمند نمودن افراد جهت پیکار و تلاش برای تغییرات تعالی بخش (پیشرفت گرا) به کار رود (Schugurnesky and Pimyrs, 2003).

رویکرد پیشرفت گرا در تربیت شهروندی تأکید ویژه‌ای بر تحولات اجتماعی و عدالت اجتماعی دارد. از این دیدگاه، تربیت شهروندی باید جنسیت، نژاد، ساختارهای طبقاتی را مورد تحلیل و نقد قرار دهد و به توسعه عدالت اجتماعی و احترام به تنوع یاری رساند.

جایگاه و چگونگی تربیت شهروندی پیشرفت گرا در برنامه‌های درسی و محتواهای آموزشی کشور ما مشخص نیست و استنادات تحقیقی هم در این رابطه وجود ندارد. بر این اساس و با توجه به شرایط اجتماعی و شهروندی امروز

محیطی و آموزش چند فرهنگی بیش از حد انتظار، به آموزش شهروندی و آموزش توسعه در حد انتظار، به آموزش سلامت و آموزش برابری و صلح و حقوق بشر و آموزش رسانه‌ها کمتر از حد انتظار توجه شده است و در درون هر مفهوم نیز مؤلفه‌های متعدد به صورت متوازن مورد توجه قرار نگرفته است.

قلتاش، فرخی نژاد و صالحی (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی» بدین نتیجه رسیده‌اند که در کتب مذکور، به مؤلفه‌های حقوق بشر که خود از مصادیق تربیت شهروندی پیشرفت گرا هستند، توجه لازم صورت نگرفته است.

حال با عنایت به مبانی نظری و پیشینه مطرح شده، آن چه مسأله پژوهش را تشکیل داده است این است که در کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی چه میزان به مفاهیم مرتبط با تربیت شهروند پیشرفت گرا مانند حقوق فردی، اجتماعی و بشری، تفکر انتقادی، مسؤولیت فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف، رفتارهای نژادپرستانه و کلیشه‌ای، پژوهش و روش علمی و نقش آنها، تنوع قومی و فرهنگی، سازمان‌ها و مجامع شهروندی ملی، رسانه‌های جمعی و نقش آنها، هویت ملی و قومی و نقادی آنها، جهانی شدن و تعاملات جهانی، ICT (تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات)، حقوق بشر، صلح و امنیت، مجامع و سازمان‌های بین‌المللی، مهارت‌های اجتماعی، دین، عدالت اجتماعی، محیط زیست، قوانین و مقررات شهروندی و مدنی، نوآوری و خلاقیت و مانند آن توجه شده است تا از این طریق بستر مناسبی برای تجدید نظر و ارائه پیشنهادات لازم جهت تجدید نظر و تغییر در برنامه درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی فراهم شود.

روش پژوهش

روش انجام این پژوهش یک روش تلفیقی است که از روش مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی و تحلیل محتوا استفاده شده است. در مرحله اول مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای جهت مشخص شدن دلالت‌های مهم رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت شهروندی برای عناصر برنامه درسی به ویژه محتواهای یادگیری مورد استفاده قرار گرفت. مرحله دوم

بوده است. بست (Best, 2002) ارتباط قوی میان تربیت شهروندی و تربیت سلامت فردی و اجتماعی را مورد تأکید قرار داده است.

برخی پژوهشگران نیز جایگاه تربیت شهروندی را مورد مطالعه قرار داده‌اند و به این سؤال که آیا تنها مدرسه و برنامه درسی آشکار محمل تربیت شهروندی است پاسخ گفته‌اند. برای مثال، اسلر و استارکی (Osler and Starkey, 2003) بر اساس مصاحبه و گفتگو با نوجوانان، نتیجه گرفته‌اند که شهروندی و شهروند جهانی فرایندی نیست که منحصرأ به مدرسه و برنامه درسی آشکار آن محدود شود. مدرسه نیازمند آن است که رابطه خود را با اجتماع بیرون قوی‌تر سازد، زیرا اغلب یادگیری‌های شهروندی در بیرون مدرسه رخ می‌دهد. این یافته و تأکید در پژوهش اسلات ماریس و همکاران (Slote Marris et al, 2003) نیز به چشم می‌خورد.

غلامی فرد (۱۳۸۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی کمی و کیفی برنامه‌های درسی جامعه‌شناسی دوره متوسطه گروه علوم انسانی بر اساس دیدگاه اجتماعی در برنامه درسی» با روش تحلیل محتوا به این نتایج مهم دست یافته است که دروس جامعه‌شناسی دوره متوسطه بیشتر موجب انتقال فرهنگی جامعه به دانش‌آموزان می‌شود و مقوله‌های شهروندی مردم سالار و تغییر اجتماعی در این کتاب‌ها در حد ضعیف مورد توجه قرار گرفته است.

دیبا (۱۳۸۱) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی ویژگی‌های شهروند خوب جامعه ایران از دیدگاه معلمان مدارس و میزان انطباق برنامه‌های درسی مدارس با این ویژگی‌ها» نشان داده است که ویژگی‌های مطرح شده توسط محقق برای جامعه ایران از دیدگاه مخاطبان مهم و اساسی ارزیابی شده است. نتیجه دیگر آن که در مراحل طراحی، اجرا و ارزشیابی برنامه‌ها توجه کمی به پرورش ارزش‌های شهروندی می‌شود و اصلاحات اساسی در این راستا الزامی است.

حکیم زاده، کیامنش و عطاران (۱۳۸۶) نیز در یک بررسی به تحلیل محتوای کتب درسی دوره راهنمایی با توجه به مسائل و مباحث روز جهانی در حوزه برنامه پرداخته‌اند. نتایج حاکی از آن بود که به آموزش‌های

برای بررسی روایی محتوایی و صوری، سیاهه‌ها در اختیار ۱۰ تن از استادان علوم تربیتی قرار گرفت و پس از دریافت نظرات آنان، تجدید نظرهایی به عمل آمد و فهرست نهایی آن تنظیم شد. به منظور اطمینان از پایایی تحلیل محتوا، سیاهه‌ها در اختیار یک کارشناس ارشد برنامه ریزی درسی قرار داده شد که به صورت موازی و همگام با محقق کتب درسی مذکور را تحلیل محتوا نماید. مقدار ضریب توافق بین اندازه گیری‌های مستقل دو محقق حدود ۰/۷۶ برآورد شد که نشان از پایایی ابزار مورد استفاده دارد.

به منظور تحلیل داده‌های حاصل از سیاهه‌های تحلیل کتب درسی از روش تحلیل محتوا استفاده شد. واحد تحلیل جملات موجود در متن کتاب‌های درسی بود. پس از مطالعه هر صفحه، جملات مربوط به مؤلفه‌های مورد نظر، مشخص و در سیاهه‌های مربوط وارد شد. در نهایت فراوانی، درصد و میانگین و تفسیر و تحلیل یافته‌ها محاسبه گردید.

یافته‌های پژوهش

پرسش اصلی ۱ - رویکرد پیشرفت گرای تربیت شهروندی چه دلالت‌های مهمی را در می‌گیرد؟
بر اساس مطالعه منابع و مراجع و طبق نظر اکثر صاحب‌نظران (شاگارسکی و پیمیرز، ۲۰۰۳، کر Kerr، 2002، 2005، دی جیر Dejeaghere، 2007، بانکز Banks، 2008 و...)، رویکردهای تربیت شهروندی به دو دسته کلی رویکردهای محافظه کارانه و پیشرفت گرایانه تقسیم می‌شوند. یعنی تربیت شهروندی می‌تواند به عنوان ابزاری برای حفظ و مراقبت از وضع موجود به کار رود (محافظه کارانه) یا برای توانمند نمودن افراد جهت تلاش برای تغییرات تعالی بخش به کار رود. (پیشرفت گرایانه). رویکرد محافظه کارانه و مدل‌های موجود و دیدگاه‌های مؤید آن، مانند دیدگاه انتقال فرهنگی، الویت ویژه‌ای به بازنمایی فرهنگ و میراث فرهنگی و آنچه که دانش ارزشمند تلقی می‌شود و نیز بازنمایی نظم اقتصادی و اجتماعی موجود می‌دهند. از این رو، تربیت شهروندی و برنامه‌های درسی تربیت شهروندی باید در خدمت نظام اجتماعی و سیاسی موجود باشند. بنابراین لازم است تا همه عناصر برنامه درسی این مهم را (حفظ وضع موجود) القا کنند.

انجام پژوهش، تحلیل محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی است.

تحلیل محتوا شیوه‌ای از پژوهش است که در آن محقق به تشریح و بیان کمی، منظم و عینی محتوای آشکار پیام می‌پردازد (برلسون، ۱۹۸۵، ترجمه حسن مرادی، ۱۳۸۸). ارزش یافته‌های تحلیل محتوا به دقت و صحت انجام آن بستگی دارد. تحلیل محتوا اغلب مستلزم انجام مراحل زیر است:

- تعریف قالب محتوا
  - تصمیم گیری درباره چگونگی انتخاب نمونه‌ای از این محتوا
  - تدوین فهرستی از موضوعات برای استفاده در طبقه بندی محتوایی
  - تعیین شاخص‌هایی برای هر یک از طبقه‌های مورد نظر
  - تعریف واحد مطالعه (واحد ثبت داده‌ها و واحد نمونه گیری متن)
  - آموزش داوران (همکاران مطالعه)
  - تحلیل محتوای مطالب
  - تعیین پایایی و روایی نتایج (یار محمدیان، ۱۳۸۶)
- در این پژوهش بر اساس سیاهه‌های تحلیل محتوا که بنا بر مطالعات نظری مرحله اول تنظیم شد، محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی مورد تحلیل قرار گرفت تا میزان انطباق آنها با مؤلفه‌های تربیت شهروندی مشخص شود.

جامعه آماری این پژوهش در بخش تحلیل محتوا، کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی کشور بود که کل جامعه یعنی کتب درسی تعلیمات اجتماعی پایه‌های اول، دوم و سوم راهنمایی مورد مطالعه قرار گرفت.

در این پژوهش ابزار اساسی تحلیل محتوا، سیاهه تحلیل بود که بر اساس مطالعات نظری پژوهش درباره تربیت شهروندی پیشرفت گرا، به منظور میزان توجه کتب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی و برای سه بعد شناختی، عاطفی و مهارتی تنظیم شد.

به عبارت دیگر، تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا هویت‌های فرهنگی دانش‌آموزان را مورد شناسایی و تأکید قرار می‌دهد. این رویکرد دانش‌آموزان را به دانش، آگاهی، توانایی و نگرش‌هایی همراه می‌سازد که بتوانند نابرابری‌ها را در جوامع، کشور خود و جهان به چالش بکشند، ارزش‌ها و دیدگاه‌های جهان شمول (Cosmopolitan) را ارتقا بخشند و به توسعه عدالت و اجتماعات و جوامع چند فرهنگی و دموکراتیک اقدام نمایند. رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت شهروندی دانش‌آموزان را در ارتقای مهارت‌های تصمیم‌گیری، مهارت‌های اجتماعی، مهارت در شناسایی مسائل و مشکلات جامعه، کسب دانش پیرامون فرهنگ و اجتماع و زبان خود، شناخت ارزش‌های خود و تبدیل شدن به یک انسان متفکر، یاری می‌رساند (بانکز، ۲۰۰۸). این رویکرد به توسعه و پرورش مهارت‌های تفکر انتقادی کمک می‌کند؛ چیزی که تربیت شهروند انتقادی نیز نامیده می‌شود (2007 DeJaeghere).

در رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت شهروندی باید فرصت‌های اشتغال و درگیری دانش‌آموزان در فرایندهای اجتماعی داخل و خارج مدرسه و اجتماع بزرگ‌تر فراهم گردد. زیرا باور آن است که افراد باید به عنوان مشارکت‌جویان سیاسی و اجتماعی، تحلیل‌گران انتقادی و طرفدار تعامل فرهنگی در عرصه مدرسه، جامعه محلی، ملی و جهانی ظاهر شوند. بنابراین لازم است تا عناصر برنامه درسی تربیت شهروندی زمینه ساز و تدارک‌دهنده فرصت‌های کسب دانش، نگرش و توانایی‌های باشد که دانش‌آموزان برای مشارکت فعال سیاسی و اجتماعی، به چالش کشیدن نابرابری و تبعیض‌ها و تعامل فعال و مطلوب آماده سازد.

تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا بر فهم و شناسایی هویت‌های چندگانه و مرتبط در صورت منطقی آشکار در عرصه‌های فرهنگی، ملی، منطقه‌ای و جهانی تأکید دارد.

جدول ۱ - جهت‌گیری رویکرد پیشرفت‌گرا و محافظه‌کار در تربیت شهروندی

مؤلفه‌ها	پیشرفت‌گرا	محافظه‌کار
۱- تعریف تربیت شهروندی	تعریف باز و پویا از تربیت شهروندی	تعریفی محدود از تربیت شهروندی
۲- توجه به علایق و تفاوت‌ها	گسترده	انحصاری و محدود
۳- سیمای تربیت	تربیت شهروندی	تربیت مدنی
۴- حیطه فعالیت	مشارکتی	رسمی و ساختارمند
۵- چگونگی توجه به فرآیند یا محتوا	فرآیند محور	محتوا محور
۶- محوریت توجه	توجه به ارزش‌ها	توجه به دانش‌ها
۷- روش‌های آموزشی	تعاملی، پیشرفت‌گرا	توضیحی و یک طرفه
۸- سطح توجه	تفسیری، سطوح عالی	انتقال، سطوح پایین
۹- نتیجه و ارزشیابی	اندازه‌گیری دشوارتر، نتایج پویاتر	نتایج محدود و مشخص، قابل اندازه‌گیری

منبع: کر (۲۰۰۲)، به نقل یارمحمدیان و همکاران، (۱۳۸۷)

در کلاس‌های درس و هم خارج از کلاس و مدرسه تدارک دیده می‌شود تا دانش‌آموزان، شهروندی پیشرفت گرا را تجربه نمایند. راهبردهای یاددهی - یادگیری بیشتر مباحثه محور، پژوهش محور و به نوعی مشارکت محور است. بنابراین پیامدها و نتایج آن بسیط، گسترده و در بر گیرنده فهم و توسعه ارزش‌ها، نگرش‌ها، مهارت‌ها و توانمندی هاست که به آسانی قابل ارزشیابی و اندازه گیری نیست. البته پیامدهای این رویکرد به تربیت شهروندی در عرصه‌های زندگی و زندگی بزرگسالی توجه دارد.

شاگرنسکی و پیمیرز (۲۰۰۳) در توضیح رویکردهای پیشرفت گرا و محافظه کار تربیت شهروندی آورده‌اند که جهت گیری محافظه کار یا سنتی به تربیت شهروندی، تأکیدی بر بازنمایی نظم اقتصادی و اجتماعی دارد، از این رو، سرمایه داری و دموکراسی کاملاً بر هم منطبق بوده، مکمل یکدیگرند و تصور یکی بدون دیگری دشوار یا غیر ممکن خواهد بود. هدف اولیه و اساسی در این رویکرد فرمانبرداری از منابع قدرت، القای وفاداری ملی و ... خواهد بود. در محتوا، واقعیات تاریخی، مباحث جغرافیایی، کارکردهای نظام حاکم و مؤسسات اداری و دولتی نیز گنجانده می‌شود. بنابراین تربیت شهروندی ساختارهای اجتماعی موجود را پذیرفته است و در تضمین اتحاد و انسجام اجتماعی و ارتقای ویژگی‌های مورد نظر اخلاقی گام بر می‌دارد. شهروند خوب در این رویکرد؛ تولید کننده خوب، مشتری خوب و میهن پرست خوب است. بازنمایی دموکراسی نیز هدفی است که در رأی دادن و شرکت پیشرفت گرا در رأی گیری خود را نشان خواهد داد.

جهت گیری پیشرفت گرا در تربیت شهروندی، تحول و عدالت اجتماعی، تدارک فرصت‌های چندگانه برای آشنایی با حقوق و مسؤولیت‌ها و محترم دانستن و ارتقای آنها را غنیمت می‌شمرد. از رو، این رویکرد میان سرمایه‌داری و دموکراسی آشتی ناپذیری برقرار است. زیرا سرمایه داری به توسعه فرصت‌های نابرابر و بی عدالتی منجر می‌شود و دموکراسی می‌کوشد تا این فاصله‌ها را کم کند. از اهداف اساسی این رویکرد پرورش و تربیت جهان گرایی، تحلیل گران انتقادی، مشارکت جویان سیاسی و اجتماعی و تربیت شهروندانی است که تفاوت‌ها را محترم شمرده، به عنوان

جهت گیری محدود و محافظه کار در این جدول در برگیرنده تعاریف محدود از شهروندی و تربیت شهروندی است یعنی تربیتی که در پی ارتقای علایق انحصاری و مشروعیت بخشی از خواسته‌ها و انتظارات حزب‌ها یا گروه‌های محدود در جامعه است. بر این اساس رویکردی رسمی و مشخص که در قالب برنامه‌هایی از پیش تدوین شده برای انتقال دانش و ایجاد نگرش و باورهایی یکسان نمود می‌یابد، در پیش گرفته می‌شود. این دانش بیشتر پیرامون سنت‌ها و آداب و رسوم، تاریخ و جغرافیای کشور، ساختار و نظام اداری و دولتی است و اساساً تأکید بر انتقال دانش به ذهن شاگردان حفظ و به خاطر سپاری آن است. روش‌های یاد دهی - یادگیری سنتی بر سخنرانی و نصیحت و پند آموزی با حفظ اقتدار و جایگاه معلم تأکید دارد. مسلماً فرصت‌ها برای مشارکت و تعامل دانش‌آموزان و خلاقیت آنها و نیز نتایج و پیامدهای فرآیند های یاددهی - یادگیری محدود است، حفظ و تکرار دانش را در بر می‌گیرد و ارزیابی و اندازه گیری این پیامدها هم کار چندان مشکلی نخواهد بود (کر، ۲۰۰۲).

در طرف دیگر جدول، باز بودن و پویا نگرستن و داشتن نگاه پیشرفت گرا به تربیت شهروندی قرار دارد. در این سمت، تعریفی گسترده و باز از شهروندی مطرح می‌شود که در برگیرنده علایق، خواسته‌ها و ایده‌آل‌های اکثر گروه‌های جامعه است و ترکیبی از جهت گیری‌های رسمی و غیر رسمی را با آنچه تربیت شهروندی نامیده می‌شود (نقطه مقابل تربیت مدنی که محدود و جزئی نگر به همه مؤلفه‌هاست) در بر می‌گیرد. این تربیت شهروندی شامل محتوا و دانشی است که افراد را در پژوهش، نفسیر و نقد و دیدن راه‌های مختلف عمل و ارزیابی، توانمند می‌سازد. علاوه بر این، در محتوا و دانش تأکیدی بر شناخت حقوق و مسؤولیت‌های شهروندی وجود دارد. به عبارت دیگر، رشد صلاحیت‌ها و توانمندی‌های دانش‌آموزان برای مشارکت پیشرفت گرا در زندگی مدنی و شهروندی پیگیری می‌شود. یعنی علاوه بر ارتقای چنین دانش و نگرش‌هایی به فرآیند و پیشرفت در کلاس‌های درس و مدارس مفروضه اولیه راهبردهای یاددهی - یادگیری توجه می‌شود. فرصت‌های مفید و بی شماری برای مشارکت و پیشرفت دانش‌آموز هم

راهنمایی، ۹۱ جمله در ارتباط با مؤلفه‌های تربیت شهروندی پیشرفت گرا بوده است. بنابراین مسؤلیت فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف بیشترین فراوانی را دارد که ۲۸ مورد است. در این پایه، مؤلفه‌های تفکر انتقادی، رفتارهای نژاد پرستانه و کلیشه‌ای، پژوهش روش علمی و نقش آنها، رسانه‌های

جمعی و نقش آنها، جهانی شدن و تعاملات جهانی، ICT (تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات) مورد بی توجهی قرار گرفته‌اند. بنابراین در پایه اول راهنمایی، ۲۰/۰۴ درصد به تربیت شهروندی پیشرفت گرا توجه شده است.

سؤال فرعی ۲ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه دوم راهنمایی چگونه است؟

همان طور که جدول شماره ۴ نشان می‌دهد، از مجموع ۶۵۹ جمله در کتب تعلیمات اجتماعی پایه دوم راهنمایی، ۱۴۵ جمله در ارتباط با مؤلفه‌های تربیت شهروندی پیشرفت گرا بوده است. بنابراین مؤلفه سازمان‌ها و مجامع شهروندی ملی بیشترین فراوانی را دارد که ۳۵ مورد است. در این پایه، مؤلفه‌های تفکر انتقادی، رفتارهای نژاد پرستانه و کلیشه‌ای، جهانی شدن و تعاملات جهانی، ICT (تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات)، مجامع و سازمان‌های بین المللی مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند. بنابراین در پایه دوم راهنمایی، ۲۲ درصد به تربیت شهروندی پیشرفت گرا توجه شده است.

سؤال فرعی ۳ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی چگونه است؟

پتانسیل‌های توسعه و پیشرفت مورد استفاده قرار می‌دهند. بنابراین تربیت شهروندی، مؤلفه‌های جنسیت، نژاد و ساختارهای قومی و طبقاتی را مورد توجه و بررسی قرار می‌دهد و در ارتقای عدالت اجتماعی، آماده کردن شهروندان برای فرایندهای فراگیر سیاسی از تصمیم‌گیری‌ها گرفته تا اجرای تصمیم‌ها اقدام می‌نماید. شهروندان خوب، افراد مهربان، پیشرفت‌گرای سیاسی، نگران و حامی عدالت اجتماعی، حامیان محیط زیست، صبور و منطقی با دیگران، خواهان گفتگو و مشارکت پیشرفت گرا در عرصه‌های زندگی اجتماعی هستند. از این منظر، دموکراسی باید فرصت‌های مشارکت، تعامل و تصمیم‌گیری را در همه عرصه‌ها فراهم سازد و تنها به رأی‌گیری ختم نشود.

سؤال اصلی ۲ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی چگونه است؟

همان طور که جدول شماره ۲ نشان می‌دهد، از مجموع ۱۷۸۳ جمله مندرج در کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، ۳۷۱ جمله مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا در سه پایه (اول، دوم، سوم) راهنمایی بوده است. بنابراین در این سه پایه دوره راهنمایی، ۲۰/۸۰ درصد از جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا است.

سؤال فرعی ۱ - میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه اول راهنمایی چگونه است؟

همان گونه که جدول شماره ۳ نشان می‌دهد، از مجموع ۴۵۴ جمله در کتب تعلیمات اجتماعی پایه اول

جدول ۲ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی

مجموع		پایه سوم راهنمایی		پایه دوم راهنمایی		پایه اول راهنمایی		پایه مورد تحلیل
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	محتوای مورد تحلیل
۲۰/۸۰	۳۷۱	۲۰/۱۴	۱۳۵	۲۲	۱۴۵	۲۰/۰۴	۹۱	مجموع جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا
۱۷۸۳		۶۷۰		۶۵۹		۴۵۴		مجموع جملات کتب درسی تعلیمات اجتماعی

میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت گرا در ... / ۶۵

در این پایه، مؤلفه‌های رفتارهای نژاد پرستانه و کلیشه‌ای، پژوهش روش علمی و نقش آنها، ICT (تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات)، محیط زیست، نوآوری و خلاقیت مورد بی توجهی قرار گرفته‌اند. بنابراین در پایه سوم راهنمایی، ۲۰/۱۴ درصد به تربیت شهروندی پیشرفت گرا توجه شده است.

همان گونه که در جدول شماره ۵ آمده است، از مجموع ۶۷۰ جمله در کتب تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۵ جمله در ارتباط با مؤلفه‌های تربیت شهروندی پیشرفت گرا بوده است. بنابراین مؤلفه قوانین و مقررات شهروندی و مدنی بیشترین فراوانی را دارد که ۳۰ مورد است.

جدول ۳ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه اول راهنمایی

پایه اول راهنمایی		پایه مورد تحلیل
فراوانی	درصد	
۱۴	۱۵/۳۸	حقوق فردی، اجتماعی و بشری
۰	۰	تفکر انتقادی
۲۸	۳۰/۷۶	مسئولیت فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف
۰	۰	رفتارهای نژادپرستانه و کلیشه‌ای
۰	۰	پژوهش روش علمی و نقش آنها
۵	۵/۴۹	تنوع قومی و فرهنگی
۴	۴/۳۹	سازمانها و مجامع شهروندی ملی
۰	۰	رسانه‌های جمعی و نقش آنها
۲	۲/۱۹	هویت ملی و قومی و نقادی آنها
۰	۰	جهانی شدن و تعاملات جهانی
۰	۰	(تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات) رید
۶	۶/۵۹	حقوق بشر
۱	۱/۰۹	صلح و امنیت
۳	۳/۲۹	مجامع و سازمان‌های بین المللی
۴	۴/۳۹	مهارت‌های اجتماعی
۲	۲/۱۹	دین
۳	۳/۲۹	عدالت اجتماعی
۲	۲/۱۹	محیط زیست
۱۴	۱۵/۳۸	قوانین و مقررات شهروندی و مدنی
۳	۳/۲۹	نوآوری و خلاقیت
۹۱	۱۰۰	مجموع جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا
۴۵۴		مجموع کل جملات مندرج در کتاب درسی
۲۰/۰۴		درصد جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا

جدول ۴ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه دوم راهنمایی

پایه دوم راهنمایی		پایه مورد تحلیل
درصد	فراوانی	مؤلفه مورد تحلیل
۵/۵۱	۸	حقوق فردی، اجتماعی و بشری
۰	۰	تفکر انتقادی
۹/۶۵	۱۴	مسئولیت فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف
۰	۰	رفتارهای نژادپرستانه و کلیشه‌ای
۲/۷۵	۴	پژوهش روش علمی و نقش آنها
۳/۴۴	۵	تنوع قومی و فرهنگی
۲۴/۱۳	۳۵	سازمان‌ها و مجامع شهروندی ملی
۳/۴۴	۵	رسانه‌های جمعی و نقش آنها
۲/۷۵	۴	هویت ملی و قومی و نقادی آنها
۰	۰	جهانی شدن و تعاملات جهانی
۰	۰	(تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات) ر د ژ
۸/۲۷	۱۲	حقوق بشر
۲/۰۶	۳	صلح و امنیت
۰	۰	مجامع و سازمان‌های بین‌المللی
۵/۵۱	۸	مهارت‌های اجتماعی
۱/۳۷	۲	دین
۲/۰۶	۳	عدالت اجتماعی
۱۱/۷۲	۱۷	محیط زیست
۱۲/۴۱	۱۸	قوانین و مقررات شهروندی و مدنی
۴/۸۲	۷	نوآوری و خلاقیت
۱۰۰	۱۴۵	مجموع جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا
	۶۵۹	مجموع کل جملات مندرج در کتاب درسی
	۲۲	درصد جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا

میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت گرا در .../۶۷

جدول ۵ - میزان توجه به تربیت شهروندی پیشرفت گرا در کتاب درسی تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی

پایه سوم راهنمایی		پایه مورد تحلیل
درصد	فراوانی	مؤلفه مورد تحلیل
۷/۴۰	۱۰	حقوق فردی، اجتماعی و بشری
۵/۱۸	۷	تفکر انتقادی
۱۲/۵۹	۱۷	مسئولیت فردی و اجتماعی در ابعاد مختلف
۰	۰	رفتارهای نژادپرستانه و کلیشه‌ای
۰	۰	پژوهش روش علمی و نقش آنها
۲/۹۶	۴	تنوع قومی و فرهنگی
۱۱/۱۱	۱۵	سازمانها و مجامع شهروندی ملی
۱/۴۸	۲	رسانه‌های جمعی و نقش آنها
۲/۲۲	۳	هویت ملی و قومی و نقادی آنها
۱/۴۸	۲	جهانی شدن و تعاملات جهانی
۰	۰	(تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات) ر بؤ
۵/۹۲	۸	حقوق بشر
۳/۷۰	۵	صلح و امنیت
۲/۲۲	۳	مجامع و سازمان‌های بین المللی
۴/۴۴	۶	مهارت‌های اجتماعی
۵/۱۸	۷	دین
۱۱/۸۵	۱۶	عدالت اجتماعی
۰	۰	محیط زیست
۲۲/۲۲	۳۰	قوانین و مقررات شهروندی و مدنی
۰	۰	نوآوری و خلاقیت
۱۰۰	۱۳۵	مجموع جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا
	۶۷۰	مجموع کل جملات مندرج در کتاب درسی
	۲۰/۱۴	درصد جملات مرتبط با تربیت شهروندی پیشرفت گرا

بحث و نتیجه‌گیری

رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت‌شهروندی به طور اجمالی، تربیت‌شهروند آگاه و فعال اجتماعی و سیاسی را مد نظر دارد. شهروندی که از نقش و مسؤولیت‌های اجتماعی و سیاسی خود آگاه است، برای توسعه و پیشرفت جامعه محلی، ملی و جهانی تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد. در نظام‌های آموزشی که رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت‌شهروندی را انتخاب نموده‌اند، مسلماً همه ابعاد و عناصر برنامه‌های درسی مدارس را بر اساس مقصد و دلالت‌های این رویکرد انتخاب و سازماندهی می‌کنند.

در این تحقیق حدود ۲۰ مؤلفه و موضوع که در محتوا و فعالیت‌ها و فرصت‌های برنامه درسی باید نمود داشته باشند تا پوشش دهنده رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت‌شهروندی باشند، بر اساس مبانی نظری، پیشینه تحقیق و بسترهای حقوقی مشخص گردید و وضع موجود کتب درسی به عنوان یکی از عناصر اصلی برنامه درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی مورد بررسی قرار گرفت. همچنین مشخص شد که بسیاری از مؤلفه‌ها از جمله آشنایی با روش و رویکرد علمی برخورد با پدیده‌ها، محیط زیست، تفکر انتقادی و خلاقیت و نوآوری و ... در این کتب بررسی شده، مورد توجه کافی و شایسته قرار نگرفته‌اند و میزان توجه به آنها در اکثر کتب مورد بررسی صفر یا نزدیک به صفر بوده است. البته برخی مؤلفه‌ها نیز مانند آشنایی با مجامع شهروندی در سطح ملی از فراوانی توجه مطلوبی برخوردار بوده‌اند. یافته‌های این پژوهش با نتایج تحقیق خواجه زاده (۱۳۸۹) که میزان توجه به تفکر انتقادی در برنامه درسی دوره متوسطه را مورد بررسی قرار داده است، با نتیجه تحقیق تقیه (۱۳۸۹) که میزان توجه به محیط زیست در برنامه درسی حرفه فن دوره راهنمایی را مورد مطالعه کرده است، با نتایج تحقیق کشاورزی (۱۳۸۹) که میزان توجه به تکثر‌گرایی فرهنگی در برنامه درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی را مد نظر داشته است و نیز تحقیق حکیم زاده و همکاران (۱۳۸۶) که میزان توجه کتب درسی دوره راهنمایی به مسائل و مباحث روز جهانی را مورد مطالعه قرار داده‌اند، هم‌خوانی دارد. یعنی نتایج پژوهش‌های فوق نیز دلالت بر این دارد که به این مؤلفه‌ها توجه کافی نشده

است که البته این مؤلفه‌ها در تحقیقات مذکور به صورت ویژه و با در نظر گرفتن گویه‌های آشکارتر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند ولی در پژوهش حاضر، به صورت کلی‌تر بررسی شده‌اند.

مؤلفه‌هایی که همواره مورد غفلت واقع شده‌اند، با تربیت‌شهروند جهانی مرتبط‌اند و این جهت‌گیری این روزها در مجامع علمی و پژوهشی سراسر جهان به ویژه در کشورهای توسعه یافته همواره مورد تأکید است. غفلت از مؤلفه‌های شناخت رفتارهای نژاد پرستانه و کلیشه‌ای، آشنایی با رسانه‌های جمعی و نقش آنها، فهم جهانی شدن تعاملات جهانی، آشنایی با تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات، آشنایی با نهادها و سازمان‌های بین‌المللی، تفکر انتقادی در همه ابعاد و موقعیت‌های مورد بررسی در این پژوهش، همواره مشاهده گردید. این غفلت باعث می‌شود که تعادل و توازن میان تربیت‌شهروندی ملی و جهانی ایجاد نشود. واقعیت غیر قابل انکار جهان معاصر این است که جهانی شدن همه ابعاد زندگی و آموزش و پرورش را تحت تأثیر قرار داده است. بنابراین برنامه‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی نباید فارغ از فرصت‌ها و تجارب مفید و مرتبط با این مؤلفه‌ها باشد.

بر اساس یافته‌های پژوهش پیشنهاد می‌شود که متخصصان و طراحان برنامه‌های درسی به ویژه برنامه درسی مطالعات اجتماعی، فهرست مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت‌شهروندی پیشرفت‌گرا را در تدوین اهداف و محتوا و فرصت‌های یادگیری و سایر عناصر برنامه درسی مد نظر قرار دهند.

منابع

- تقیه، نرجس خاتون (۱۳۸۹). بررسی میزان توجه به آموزش محیط زیست در برنامه درسی حرفه و فن دوره راهنمایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- حسن مرادی، نرگس (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب درسی. تهران: آبیژ.
- حکیم زاده، رضوان، کیامنش، علیرضا، عطاران، محمد (۱۳۸۶). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره راهنمایی با توجه به مسائل و مباحث روز جهانی در حوزه برنامه

Brown, A.(1997). Transforming schools in to communities of thinking and learning about serious matters. American psychologist. 52, 399-413.

Dejeaghere, J.G.(2007). Intercultural and global meaning of citizenship education in the australian secondary curriculum: Between critical contestations and minimal construction. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Homana,G., Barber,C and Torney-Purta, J .(2006).Assesing School Citizenship Education Climate. University of Maryland.CIRCLE WORKING PAPER 48.

Fathi vagargah,K.(2001). Citizenship education. Australia. paper presented at the ACSA confrence.

Kerr, D.(2002). An international review of citizenship in the curriculum: The IEA national case study and the INCA Arcive. In Gita Khamsi, Torney

Kerr, D.(2005). Citizenship education in england - listening to young people: New insight from the citizenship education longitudinal study. International journal of citizenship and teacher education.1, 1.

Lee, W,O(1999). Qualities of Citizenship Education for the new century. Perception of Asian Educational. Leaders. International Conference on Reforming Learning, Curriculum and Pedagogy. Bangkok.Thailand

Lister,R., Smith, N., Middleton,S and Cox,L.(2003). Young people talk about citizenship: Empirical perspectives on theoretical and practical debates: Citizenship studies.7,2,235-253.

Osler, A.& Starkey, H.(2003). Learning for compolitan citizenship: theoretical debates and young peoples experiences. Educational Review.55, 3, 243-254.

Osler, A. & Starkey, H.(2005). Education for democratic citizenship: A review of research, policy and practice 1995-2005. BERA annual review. British Educational Research Association .

Slatmarris,Z., John,P.and Halpern,D.(2003). Compulsory citizenship for the disenfranchised:

درسی. فصلنامه مطالعات برنامه درسی، سال دوم، شماره ۵، صص ۲۷ - ۵۴.

خواجه زاده، رزاق (۱۳۸۹). بررسی میزان توجه به تفکر انتقادی در برنامه درسی تاریخ معاصر ایران. پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

دیبا، طلعت (۱۳۸۱). بررسی ویژگی های شهروند خوب برای جامعه ایران و میزان انطباق برنامه های درسی مدارس با این ویژگی ها. پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

غلامی فرد، اسرافیل (۱۳۸۱). بررسی کمی و کیفی برنامه درسی جامعه شناسی دوره متوسطه گروه علوم انسانی بر اساس دیدگاه اجتماعی. پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه علامه طباطبایی تهران.

قلتاش، عباس، صالحی، مسلم و فرخی نژاد، پریسا (۱۳۸۹). بررسی میزان توجه به مؤلفه های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی. فصلنامه روانشناسی تربیتی، سال اول، شماره سوم، صص ۵۷ - ۶۸.

کشاورزی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی میزان توجه به تکثر گرایی فرهنگی در برنامه درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی. پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

یارمحمدیان، محمد حسین (۱۳۸۶). اصول برنامه ریزی درسی. تهران، یادواره کتاب.

یارمحمدیان، محمد حسین. فروغی ابری، احمدعلی و میرشاه جعفری، سید ابراهیم. قلناتاش، عباس (۱۳۸۷). نقد و بررسی عناصر برنامه درسی در رویکردهای پیشرفت گرا و محافظه کار تربیت شهروندی. فصلنامه دانش و پژوهش در علوم تربیتی، سال پنجم، شماره ۱۷ و ۱۸. صص ۲۷ - ۴۸.

Banks, J.A.(2008). Diversity group identity, and citizenship education in a global age. Educational Researcher. 37. 3, 129-139.

Best,R.(2002). Postoral care and personal-social education. Southwell:BERA

Benchmarking students, schools and social and political attitudes before the citizenship order. Curriculum journal. 14,2,181-199 .

Schugurensky, Daniel and John Pinyers. (2003). Citizenship Education: Theory, Research and Practice. Encounters on education. volume 4 .

Torney-Purta, J, Lehmann, R., Oswald, H., & Schul, W. (2001). Citizenship and education in twenty-eight countries: civic knowledge and engagement at age fourteen. Amsterdam, The Netherlands: IEA.

Torney-Purta, J and Schwille, J. (eds). (2002). New Paradigm and Paradoxes in education for citizenship. Vol 5, pp. 202-237.